

EDITAT CU SPRIJINUL MINISTERULUI EDUCAȚIEI
ȘI CERCETĂRII

CARTEA A APĂRUT CU SPRIJINUL MINISTERULUI
CULTURII ȘI CULTELOR

Ileana OANCEA
Luminița PANAIT

Schiță de istorie a romanității

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
OANCEA, ILEANA

Schiță de istorie a romanității / Ileana Oancea, Luminița
Elena Panait. - Timișoara : Excelsior Art, 2002
p.244, 20 cm. - (Studii)

Bibliogr.

ISBN 973-592-072-7

I. Panait, Luminița Elena

811.13

© – 2002 – Editura EXCELSIOR ART Str. Proclamația de la Timișoara
nr. 5, etaj II, 24 A (cp. 262, of. 1), 1900 Timișoara – România,
telefon/fax: 0256/201078, E-mail: edituraexcelsior@rdslink.ro

excelsior art
2002

SUMAR

Cap. I. Preliminarii	5
Cap. II. Geneza romanității. Elementele constitutive ale procesului de glotogeneză	20
1. Substratul preroman	20
2. Latina populară	42
3. Superstratul	94
Cap. III. Domeniul lingvistic romanic. Standardizarea vernacularelor romanice	133
1. Limbi romanice literare	133
2. Standardizare și diglosie. O standardizare periclitată: limbi romanice ca limbi de cultură în diacronic	156
3. Limbi romanice minoritare între standardizare și statutul de limbi substandard, în context plurilingv	162
4. O limbă romanică dispărută: dalmata	165
Cap. IV. Permanența latinei clasice. Superstratul cultural latin și relația latinitate / romanitate în procesul de literarizare a romanicelor vernaculare	169
Cap. V. O romanitate fără geneză: romanitatea extraeuropeană ca spațiu lingvistic și cultural	185
1. Franceza și capacitatea ei de expansiune: francofonia ..	186
2. America Latină și expansiunea spaniolei	203
3. Limbile creole, un caz special de interferență lingvistică	209
Anexe 1. Texte romanice comparate	217
2. Clasificarea limbilor și dialectelor romanice	221
3. Expansiunea Imperiului Roman – tablou sinoptic ...	224
4. Hărți lingvistice	226
Bibliografie selectivă	232

CAP. I PRELIMINARII

„Ceea ce nu se alterează nu are
continuitate, ci permanență și e lipsit
de istoricitate.” (E. Coseriu,
Sincronie, diacronie și istorie)

Cele mai importante lucrări de romanistică își propun, din capul locului, să ofere o *introducere* în acest domeniu, intenție mărturisită uneori ca atare chiar în titlu. Este cazul, de exemplu, al cărții *Introduzione alla filologia romanza* (1976), reluată, cu modificări importante și amplificată, în *Nuova introduzione alla filologia romanza* (1985), lucrare devenită indispensabilă inițierii în această ramură a lingvisticii, aparținând unui reputat romanist italian contemporan, Lorenzo Renzi, profesor la Universitatea din Padova.

Modul cum este selectată și structurată problematica avută în vedere de diversele lucrări clasice ale domeniului, întotdeauna în mod fatal limitată, conduce spre descoperirea *intenției sintetizatoare* având ca scop luminarea anumitor sectoare aparținând câmpului de cercetare al acestei discipline complexe și polivalente. Căci romanistica oferă un teritoriu de investigație imens, cu ramificații numeroase, în sincronie și în diacronie, aflat în relație directă cu marile probleme teoretice ale lingvisticii, dar și cu cele ale istoriei culturii europene, teritoriu imposibil de cuprins în limitele unei singure abordări.

Mai mult chiar, într-un volum recent se precizează, în mod cu totul neliniștitor, după ce se dă definiția acestei științe, faptul că ea se află într-o adevărată expansiune: „L'adjectif *roman* est donc, dans les expressions «philologie romane» ou «linguistique romane», synonyme de *néo-latin* et les études romanes sont celles qui ont pour objet les langues issues du latin et les cultures qu'elles expriment. Faut-il ajouter

que de telles études sont nécessairement hétérogènes ? Non seulement les collectivités de langue romane ont des origines, des cultures et des statuts tels qu'il est difficile de voir leur unité, mais les préoccupations que recouvre le mot de philologie au sens large n'ont cessé de se diversifier au cours du dernier siècle. De telles études devraient donc, idéalement, toucher au statut ethnologique des littératures orales d'Afrique, à la sociologie du roman policier argentin, au subjonctif futur en sarde, à la psychanalyse des contes de fée, au récit tel qu'on le trouve dans les épopées anciennes ou dans le cinéma contemporain, à la pensée de Raymond Queneau ou de Machado de Assis, à l'histoire des doctrines grammaticales belges, à la dyslexie chez les romanches, à l'établissement du texte des chansons médiévales, à la pédagogie de la langue maternelle dans les écoles de Moldavie, à la constitution de ludiciels de vocabulaire italien et aux noms du raton laveur dans tous les dialectes romans. Un champ d'études aussi vaste ne peut évidemment pas être parcouru entièrement. Dans la réalité, les études de «philologie romane» ne donnent accès qu'à certains de ses secteurs, et spécialement à ceux qui présentent une dimension historique."¹

Romania lingvistică și culturală este – cum se poate cu ușurință observa din fragmentul citat – un spațiu fluctuant, polimorf, foarte propice abordărilor multiple și care se deschide generos spre interdisciplinaritatea care domină orizontul științific contemporan.

Elaborată și cultivată în ultimele două secole de sute de cercetători, romanistica are nu numai o tradiție bogată, ci și puncte de tensiune ale cunoașterii, care incită cercetarea la noi puneri în relație, determinând noi soluții sau, după caz, revigorarea unor puncte de vedere intrate într-un con de umbră și mai ales sinteze cu accente specifice modului de a gândi limbajul în contemporaneitate. Orice introducere, manual, schiță, istorie etc. în fond chiar este o asemenea regândire prin prisma unor chestiuni care par sau sunt într-adevăr fundamentale pentru autorul acestora, după cum altele iau forma explicită de gramatică comparativ-istorică sau, recent, de practică lingvistică romanică, așa cum este cazul cu o foarte interesantă lucrare,

Pratique des langues romanes, alcătuită de Sanda Reinheimer și Liliane Tasmowski (1997). Într-o lume a plurilingvismului, romanistica, în această ultimă ipostază, poate deveni un util mediator lingvistic interromanice, cum ne poate convinge această carte atât de necesară și originală (în concepție și realizare).

Variația reprezintă o caracteristică a limbajului uman. Lingvistica romanică ne pune, în primul rând, în relație cu această tulburătoare problemă a variației în timp și spațiu a limbii și a factorilor care dirijează evoluția ei centripetă, dar și centrifugă. Animată de o mișcare neîncetată de adaptare la factori externi sau interni, trecând prin procese de standardizare, formare a limbilor vehiculare, dar și a unor limbi internaționale, Romania, ca ansamblu de idiomuri dezvoltate din latină, poate dezvălui în mod exemplar aceste fenomene. Cu atât mai mult cu cât Romania reprezintă singurul domeniu indo-european în care limba bază este bine cunoscută, facilitând astfel cunoașterea directă a unuia dintre cele mai interesante fenomene ale diacroniei limbajului: nașterea dintr-o limbă bază a limbilor genealogice înrudite. Grație acestui fapt putem pătrunde în intimitatea unui proces evolutiv de mare complexitate care i-a fascinat și continuă să-i fascineze pe lingviști.

Și pentru că *limba plurală* este o caracteristică a logosferei noastre, așa cum s-a spus, în ceea ce ne privește am abordat acest studiu prin prisma contactului latinei cu limbile pe care ea le-a „învinș” dând astfel o unitate lingvistică Europei, în primul rând.

Această primă mare nivelare lingvistică a fost rezultatul unui proces lingvistic unic, irepetabil în felul în care s-a petrecut, numit de unii lingviști procesul de glotogeneză.

A vorbi despre *glotogeneză* înseamnă a vorbi despre cea mai acută formă a contactului lingvistic materializat mai întâi în procesele de *bilingvism*, generând *interferențe*, unele profunde, care au predeterminat sensul evoluției limbilor aflate în aceste condiții speciale. Este procesul care a dominat trecerea de la antichitatea latină la evul mediu romanice. Problema nașterii romanității, ca perioadă

distinctă în cadrul evoluției limbii latine, pe care continuăm să o numim epoca de glotogeneză, rămânând mereu actuală, este controversată. Există luări de poziții ferme în această privință care contestă acest punct de vedere, aceste poziții întemeindu-se pe rolul hotărâtor al factorilor interni în orice tip de schimbare lingvistică. Oricum, problema limbilor în contact este fundamentală și atinge toate epocile istorice, cu precizarea că în anumite perioade bine determinate care vizează apariția limbilor genetic înrudite, ea a fost crucială. pentru evoluția limbilor. Vorbind de procesul de glotogeneză, am adoptat un punct de vedere pe care am încercat să-l conturăm în această schiță de istorie, în primul rând *externă*, a romanității, selectând acele argumente, din lucrările pe care le-am luat în considerare, care susțin această *opțiune* teoretică.

Oprindu-ne la plurilingvismul care se dezvoltă cu deosebită pregnanță mai ales într-o perspectivă diacronică asupra limbilor, putem reține: „Tous les peuples habitant aujourd'hui l'Europe ont recueilli en eux des éléments étrangers: toutes les langues du continent sont ainsi devenues l'idiome qui originellement, appartenaient à une autre communauté linguistique. Nécessairement, le passage de l'une à l'autre comporte une période de bilinguisme. C'est dans cette période que s'accomplissent les bouleversements phonétiques qui sont liés à tout échange de langue. Aussi est-ce dans ces groupes ethniques se trouvant précisément dans cette période de *bilinguisme* (s.n.) qu'on peut le mieux observer les influences qui s'exercent.”²

Reținem de asemenea: „Le mélange des langues, la coexistence et le conflit de plusieurs langues sur un même territoire, l'échange de langues opéré par une grande partie de la population sont indubitablement une des causes essentielles des mutations phonétiques. Nous devons seulement nous garder d'y voir la cause unique et ne pas nous dissimuler que cette cause nous échappe en de nombreux cas. On peut dire pourtant d'une façon très générale que les époques de troubles accélèrent l'évolution de la langue et tout particulièrement l'évolution phonétique.”³

Am adoptat astfel ca element de coerență în urmărirea *genezei spațiului lingvistic romanic* așa-numita teorie a straturilor, în care rolul de *modelator* al evoluției latinei spre romanitate l-a avut substratul, ca prim contact lingvistic între un element alogen, limbile preromane, și latină. În felul acesta am adoptat un punct de vedere foarte dezbătut în lingvistică cu o bibliografie considerabilă, anulat, chiar cu o anumită vehemență, de multe abordări realizate de pe poziții structuraliste, dar acceptat de mari romaniști, cum s-a putut reține și din afirmațiile lui Walter von Wartburg citate anterior.

Am acordat astfel substratului o importanță, chiar decisivă, în procesul de apariție a limbilor romanice, ca etapă distinct conturată pe firul evoluției neîntrerupte a limbilor, aflate, cum se știe, într-un permanent proces de *schimbare*⁴. Latina, ca limbă istorică, a cunoscut o epocă de maximă evoluție care a conturat pe fondul *continuității* ei ca limbă nivelatoare a unei bune părți din diversitatea lingvistică europeană a antichității instalarea treptată a unei *discontinuități* soldate cu explozia relativei ei unități în direcția multiplicității lingvistice romanice.

Am încercat să desprindem, urmărind relația *continuitate / discontinuitate*, cristalizarea unui nou spațiu lingvistic: cel romanic, propunând în același timp un punct de vedere teoretic asupra acestui fenomen care să invite la reflecție. Având deplina conștiință a caracterului lui dilematic, am dorit să oferim, o dată cu unele fapte lingvistice „clasice”, fundamentale în acest sens, un *mod* de a gândi problema apariției limbilor neolatine. În acest scop am adus în discuție și contribuții mai vechi, poate pe nedrept uitate. Am considerat că ele pot lumina, *din perspectiva aleasă*, geneza Romaniei, indubitabil cel mai activ spațiu lingvistic al Europei epocii postromane⁵, ferment de evoluție lingvistică și culturală europeană până astăzi, cu radiații extraeuropene importante.

Ce a însemnat raportul *continuitate / discontinuitate* care domină destinul limbii latine în istorie? Răspundem la această întrebare cu cuvintele lui Coseriu: „ceea ce nu se alterează nu are continuitate,

ci permanență și e lipsit de istoricitate”⁶. Latina clasică are permanență, latina vulgară, bază a limbilor romanice, are continuitate, altfel spus istoricitate.

În acest context se cuvine să apelăm la o altă observație importantă a marelui lingvist român:

„Limba nu s-ar putea în nici un fel constitui dacă schimbarea lingvistică ar fi totală și perpetuă, dacă o atare limbă nu ar fi nimic altceva decât un simplu moment efemer dintr-o «transition fuyante et fluctuation incessante». Dar ea este mai mult decât atât. În primul rând, pentru că orice stare de limbă este în mare măsură **reconstituirea** alteia anterioare. În al doilea rând, pentru că ceea ce se numește «schimbare în limbă» este o schimbare numai în raport cu limba anterioară, în timp ce, din punct de vedere al **limbii actuale**, ea este o cristalizare a unei noi tradiții, adică tocmai o non-schimbare: factor de discontinuitate față de trecut, «schimbarea» este în același timp factor de continuitate față de viitor.”⁷

În ultimă instanță, fidelitatea (relativă) față de teoria substratului ca principiu explicativ al genezei limbilor romanice, preocupare principală a acestei sinteze istorice, reprezintă o fidelitate și față de un punct de vedere pe care profesorul G. Ivănescu nu a încetat nici o clipă de a-l apăra în multe din lucrările sale, precum și în prelegerile de lingvistică romană susținute mai mulți ani la Facultatea de Litere a Universității din Timișoara.

Abordările contemporane au lărgit aria de cercetare a schimbărilor lingvistice la cele mai diferite limbi ale lumii. Aceste schimbări au fost atent studiate din punctul de vedere al **sistemelor** lingvistice aflate în contact. Problema, de o mare complexitate și generând o impresionantă bibliografie, a fost analizată atent de Marius Sala într-o lucrare de notorietate mondială, a cărei ediție românească, *Limbi în contact*, a apărut în 1997.

Integrată în problematica mai largă a bilingvismului, a contactului dintre limbi și a interferențelor lingvistice, problema **mutabilității istorice** a limbilor și-a pierdut relevanța ca problemă cu

un profil specific. Pe firul neîntreruptei variații a limbii, variația „istorică” de tip glotogenetic nu a mai fost considerată o perioadă bine determinată, cu o evoluție net caracterizată.

Deschiderea actuală a structuralismului spre realitatea **umană** a limbajului acordă însă, din nou, o anumită pondere factorilor extralingvistici. Acest fapt îl putem desprinde din următoarea constatare dintr-un recent și incitant tratat de lingvistică romană în care sunt amintite cuvintele lui Martinet, cu un plus de accent însă pus pe acești factori. O redăm în continuare: „On a, dans le passé, accordé une grande importance au rôle **des strats** dans le processus du changement linguistique. La linguistique contemporaine tend à être prudente devant ce type d’explication, qu’elle ne récuse pas pour la cause: elle met davantage en évidence le rôle des facteurs internes.”⁸

Cu câteva decenii înainte, E. Coseriu, în lucrarea celebră având ca obiect de reflecție chiar problema schimbărilor lingvistice, *Sincronie, diacronie și istorie*, deja citată, mai făcea câteva precizări, care își păstrează întreaga actualitate, în legătură cu relația subtilă dintre **factorii externi** și cei **interni** ai schimbării, a căror echilibrare explică de fapt mecanismul complex al evoluției lingvistice. Reținem un fragment mai amplu, concludent pentru problema avută în vedere aici: Menéndez Pidal nu numai că respinge „axioma structuralistă” potrivit căreia orice schimbare ar trebui să fie explicată mai întâi „intern” (din punctul de vedere al sistemului în care are loc), opunându-i observația, foarte justă, că „explicațiile bazate pe structurarea sistematică a limbii sunt la fel de ipotetice ca oricare altele și nu trebuie să le considerăm ca ipoteze de primă necesitate sau de mai mare verosimilitate”, dar consideră necesar să inverseze axioma însăși: „în cazul unei schimbări lingvistice trebuie examinate mai întâi posibilitățile de **explicare istorică** ce ni se oferă, iar când acestea își vor fi epuizat puterea explicativă, se vor cerceta motivele ce ar putea fi descoperite în organizarea structurală a limbii. Or, tocmai această din urmă afirmație este discutabilă. După opinia noastră, axioma structuralistă nu trebuie să fie inversată, ci trebuie să fie pur și simplu

respinsă (...)” Limba nu este mai întâi sistem și apoi tradiție, sau invers, ci este concomitent și în orice moment „tradiție sistematică sau «sistem tradițional». Proveniența unui fapt lingvistic nu poate explica vicisitudinile sale ulterioare, nici schimbările la care participă ; și invers, ignorarea *originii* (nu a *existenței*) unui fapt nu afectează în nici un fel explicațiile structurale, în ceea ce au ele valabil (...).” Dar „nu e suficient, de exemplu, să arătăm că un element oarecare al latinei vulgare provine din osco-umbriană ; trebuie să explicăm și posibilitatea lui de a se insera și de a funcționa în sistemul latinesc”⁹.

Concluzia: „în felul acesta, explicația «istorică» (sau mai bine zis documentară) și explicația structurală nu sunt exclusive, ci complementare, cea dintâi semnalează eventuala origine externă a unui fapt de limbă ; cea de-a doua justifică integrarea funcțională a acelui fapt în sistemul considerat”¹⁰.

De aceea, problema poate fi și inversă: „dacă motivația este «intrinsecă» («funcțională» în sens strict), explicația «extrinsecă» rămâne în continuare necesară în ce privește eventuala origine externă a modului lingvistic implicat, pe lângă faptul că ea trebuie subînțeleasă atunci când se pune problema răspândirii modului lingvistic în comunitatea de vorbitori. De aceea, explicațiile structurale și cele istorico-culturale nu sunt, în nici un sens, «prealabile» unele față de altele: ele sunt în mod necesar complementare pentru fiecare schimbare în parte.”¹¹

Există astfel un context mai suplu în care se poate reintegra azi teoria substratului. Este de reținut acest fapt important pentru că „permisivitatea” poate, dacă nu confirmă punctul de vedere al acestei schițe de istorie a romanității focalizat în special pe *geneza* ei, cel puțin nu poate îndreptăți considerarea lui ca fiind caduc, cum sunt tentați să creadă unii lingviști importanți ai epocii noastre.

Pe lângă ideile profesorului G. Ivănescu având punctul de plecare mai ales în lingvistica tradițională pe care am întemeiat această optică, adăugăm ceea ce se poate reține ca deschidere mai nouă în acest sens. După negații atât de vehemente bazate pe un exclusivism

care, ca orice exclusivism, nu poate da seama cu adevărat de complexitatea evoluțiilor lingvistice, ideile lui Eugenio Coseriu rămân fundamentale pentru noua viziune postsaussuriană în domeniul diacroniei lingvistice care ne interesează aici.

Celebrul romanist italian de la Universitatea din Padova, Lorenzo Renzi, în *Nuova introduzione alla filologia romanza* își exprimă, cum este de altfel de așteptat, poziția în această dificilă și am spune capitală problemă. O reținem în încheierea acestor considerații introductive.

Reținem în același timp însă și schimbarea de optică adusă de lingvistica actuală, ca *alternativă* la punctul de vedere adoptat aici, care nu-și pierde, din acest motiv, valabilitatea. Este ceea ce ni se pare important în următoarele precizări din această *nouă introducere* plină de sugestii și de idei originale: „C’è stato un tempo in cui si è data una grande importanza al sostrato anche in un’altra ottica, e ancora oggi non mancano gli studiosi fedeli a questo punto di vista (...) Le tesi «sostratiste» hanno bisogno in primo luogo di complesse operazioni di verifica empirica (...) Non si tratta in realtà solo del fatto che le conferme empiriche non sono state in genere del tutto positive. Cio che stava dietro alle tesi sostratiste era il miraggio di trovare *il primum mobile* del cambiamento linguistico. La scarsa fortuna di cui gode oggi la teoria del sostrato non è dovuta tanto ad aspetti tecnici. La sociolinguistica ha mostrato con ricchezza di prove e nei dettagli [già nel 1935 con Weinreich 1974] che chi impara una lingua vi trasporta almeno una parte delle abitudini fonetiche (e più in genere, grammaticali) della lingua materna. Il presupposto primo del punto di vista sostratista è quindi in realtà confermato. Si tratta piuttosto del fatto che altre teorie, altri miraggi per spiegare il meccanismo del cambiamento linguistico si sono fatti luce. Nello strutturalismo diacronico, si è cercato di mostrare come i sistemi fonologici cambino per un gioco di squilibrio e riequilibrio del sistema [Martinet 1968]. Certo, questo punto di vista *poteva anche essere conciliabile* (s.n.) con quello del sostrato. Ma intanto la grammatica generativa e la